

XV наукова конференція ІА АН УРСР в Одесі

З 19 по 23 квітня 1972 р. в Одесі відбулася чергова XV наукова конференція ІА АН УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Засідання проводилося спільно з V зборами Одеського археологічного товариства.

В роботі конференції, крім археологів України, брали участь науковці РРФСР, Молдавії, Білорусії, Литви, Латвії, Грузії, Казахстану, а також Народної Республіки Болгарії.

На пленарних засіданнях було заслухано сім доповідей. Створенню багатонаціональної Радянської держави в результаті перемоги Великої Жовтневої революції була присвячена доповідь Ф. П. Шевченка (Київ). Директор Одеського археологічного музею І. Т. Черников зупинився на основних етапах наукової діяльності музею за роки Радянської влади і значних творчих досягненнях його працівників, а також на великій науково-пропагандистській та ідейно-виховній роботі. Про результати дослідження господарсько-побутових комплексів пізнього палеоліту доповів І. Г. Шовкопляс (Київ). Він висловив думку, що вишикнення родової організації та її поділ на складові частини слід віднести до кінця раннього палеоліту (мустьєрська пора). М. І. Артамонов (Ленінград) прочитав доповідь «Вузлові питання скіфської історії і археології» в якій розвинув далі свою відому гіпотезу про автохтонне походження скіфської культури. Б. А. Шрамко (Харків) підсумував результати багаторічних досліджень Більського городища на Полтавщині. Величезна територія його, залишки значних оборонних споруд й археологічний матеріал дали підставу ототожнити Більське городище з м. Геліном, згадуваним у Геродота. Про визначні знахідки у царському кургані Товста Могила розповів Б. М. Мозолевський (Київ). Особливе враження справила на присутніх золота ажурна лектораль — шедевр греко-скіфської терефтики Північного Причорномор'я. В. Й. Довженок і П. П. Толочко (Київ) у своїй доповіді «Київ і Південна Русь в епоху феодалної роздробленості» висвітлили проблему державного розвитку Давньої Русі в XII—XIV ст. Вони підкреслили, що новітні археологічні дослідження всупереч до-революційній історіографії свідчать про історичну спадкоємність на Подніпров'ї до і після татаро-монгольської навали.

На конференції працювало шість секцій (кам'яного віку, неоліту — енеоліту, бронзи, раннього залізного віку, античної археології, ранньослов'янської — давньоруської археології), на яких було заслухано 82 доповіді і повідомлення.

Всі пленарні і секційні доповіді активно обговорювалися в ході конференції; творча дискусія сприятиме обміну думками і критичному розгляду результатів польових і теоретичних досліджень археологічних пам'яток на території України та суміжних областей у 1970—1971 рр.

В останній день засідання відбулися звітно-виборні збори Одеського археологічного товариства, на яких було заслухано доповідь П. О. Каришковського про наукову діяльність товариства і обрано нове правління. Учасники конференції відвідали одеські музеї, визначні місця міста-героя, розкопки античних пам'яток — поселення Роксолани і м. Тіри, а також оглянули Білгород-Дністровську фортецю. У підготовці конференції та організації екскурсій активну участь брав колектив Одеського археологічного музею.

Е. В. Яковенко

М. ПАРОВИЧ-ПЕШКАН

Археологічні дослідження на території Джердапа (Залізних Воріт)

Будівництво гідроелектростанції Джердап на Дунаї в районі Залізних Воріт призвело до розгортання археологічних досліджень великого масштабу. Споруджена в 1970 р. гребля розташована на виході з ущелини Залізних Воріт. Вона підняла рівень води до 40 м, у зв'язку з чим з'явилася необхідність комплексного вивчення, а інколи і пере-

несення на нове місце пайзначніших культурно-історичних пам'яток Джердапа. Організацію і керівництво археологічними роботами протягом 1964—1970 рр. здійснював Інститут археології в Белграді, в роботі численних загонів брали участь не тільки співробітники інституту, а й археологи багатьох музеїв Сербії, а також викладачі та студенти Белградського університету.

В районі Джердапа на відстані близько 100 км тягнеться найбільша в Європі ущелина з стрімкими лісисними берегами. Течія річки дуже швидка, дно порожисте, небезпечно для судноплавства. Найнебезпечніше місце у Нижній ущелині — це так званий Казан, де Дунай звужується до 150—170 м. Тут протягом 9 км глибина його сягає 75 м. Такі умови разом з густими лісами і відсутністю доріг визначили специфіку цього району, для якого замкненість і досі є головною характерною рисою.

До початку археологічних розкопок широкого масштабу на території Джердапа були відомі залишки добре збереженого римського шляху, вирубаного в прибережних скелях, кілька написів римських імператорів Тиберія, Клавдія і Траяна про будівництво цього шляху, а також залишки великого моста, спорудженого за часу Траяна між каструмом Дробета на лівому і Понтес (Костол) на правому берегах Дунаю. Певеликі розкопки проводилися в 1958—1961 рр. під керівництвом Д. Вучкович-Тодорович на Великому Градаці, поблизу Мілановца. Цей каструм був ідентифікований з римським містом Таліате.

В 1956—1958 та 1962—1963 рр. Інститут археології в Белграді здійснив широкі розвідки прибережної смуги Джердапа з шурфуванням в окремих місцях. На підставі попередніх робіт був складений план систематичних досліджень на 1964—1970 рр. За ці роки були розкопані численні поселення і могиляники від доби епіпалеоліту і докерамічного неоліту до пізнього середньовіччя (XV—XVIII ст.).

Пам'ятки доби неоліту, бронзи, раннього заліза та латену досліджені на території Джердапа досить нерівномірно, що, можливо, деякою мірою відбиває нерівномірність заселення цього регіону як в хронологічному, так і в територіальному аспекті. Найкраще відомі поселення переднеолітичного і неолітичного періодів, до яких, крім добре обстеженого поселення Лепенський Вір, належить кілька пам'яток, розкопаних в 1969—1970 рр.: Власац, Падіна та, можливо, Хайдучка Воленіца (нижній горизонт).

Лепенський Вір досліджувався в 1965—1969 рр. під керівництвом Драгослава Срейовича. Поселення розкопане цілком на площі 3000 м², потужність культурного шару 2—4,5 м. Перший горизонт (прото-Лепенський Вір) схожий з епіпалеолітичними поселеннями, відкритими на лівому березі Дунаю. Для цього часу характерними є прямокутні вогнища з кам'яних плит, численні кістки риб та диких тварин. Крем'яні вироби агінові, трапляються гравіровані зяряддя з кістки та оленячих рогів. Наступні п'ять горизонтів об'єднуються фазою Лепенський Вір I і характеризують розвиток поселення протягом довгого часу. До цього періоду належить більшість виявлених жител (всього їх було 90), які мали однакову форму, але різні розміри. Підлоги зроблені з товченого червоного вапняку і обмежені по боках каменями. Вогнища з кам'яних плит мають таку саму прямокутну форму, як і раніше. Майже всюди біля вогнища були знайдені округлі камені з поглибленнями у вигляді реципієнта (резервуара) та кам'яні антропоморфні скульптури або камені з геометричним орнаментом. Багато крем'яних знарядь має мікролітичні форми, трапляються численні великі знаряддя з каменю, часто прикрашені гравіруванням та різьбленням. Поховання були біля вогнищ, а дитячі — під долівкою жител. Серед фауністичного матеріалу переважають кістки диких тварин та риб, з домашніх тварин знайдено лише кістки собаки. Фаза Лепенський Вір II містить залишки приблизно 44 жител. Вони зберігають стару форму, але не мають твердих долівок. Кам'яні та кістяні знаряддя не змінилися. Скульптури також численні, вони пабувають монументальних розмірів. Поховання розташовані в житлах. Два останніх горизонти з фази Лепенський Вір III належать до періоду неоліту і містять елементи раннього і пізнього етапів культури Старчева, характерної для неоліту Подунав'я. Тут відкрито великі землянки, а також наземні житла з кам'яними фундаментами і округлими печами. В цьому горизонті багато неолітичної кераміки, крем'яних знарядь типу мікролітів і полірованих кам'яних сокир. Серед фауністичного матеріалу траплялися кістки свійських тварин: бика, свині, вівці, кози та собаки. Поховання здійснені в житлах, але кістяки скорчені і на мають су-провідного інвентаря. Зміщується антропологічний тип населення.

Власац — поселення переднеолітичної доби. Розкопане в 1969—1970 рр. під керівництвом Драгослава Срейовича і Загорке Летице. Це поселення, віддалене приблизно на 500 м від Лепенського Віра, виявлене на протилежному березі Болстянської річки, на низькій річковій терасі. Встановлено чотири горизонти культурного шару, товщина якого дорівнює 0,8—2,1 м. Найнижчий горизонт відповідає періоду епіпалеоліту типу прото-Лепенський Вір, два наступних одпочасті з раннім періодом лепенської культури (ЛВ I), а верхній горизонт співрізнується з фазою Лепенський Вір II. Залишки жител, крем'яних знарядь, кістяних виробів і кам'яних скульптур ідентичні знахідкам відповідних етапів розвитку Лепенського Віра. В горішніх шарах трапляються переконані матеріали типу Старчево—Кріш та кераміки доби пізньої бронзи й раннього заліза.

Падіна — поселення протонеолітичного і раньонеолітичного часу. Розкопками його, проведеними в 1969—1970 рр., керував Борислав Йованович. Ця пам'ятка розташована в Верхній ущелині біля Господжиного Віра. На відміну від Лепенського Віра і

Власаца, тут основний шар датується періодом раннього неоліту типу Старчево-Криш і є одночасним з останньою фазою лепепської культури (ЛВ III). Нижній горизонт поселення Падіна має всі характерні риси переднеолітичної фази ЛВ II (трапезоїдні житла без твердих підлог, прямокутні вогнища з кам'яних плит, орнаментовані річкові камені та ін.), а десь-де збереглися залишки ранішого шару, схожого з епіпалеолітичним горизонтом Власаца.

Хайдучка Воденіца — поселення, досліджене Бориславом Йовановичем в найне-прохіднішій частині Джердапа — Казані. Тут відкрито шарі раннього залізного віку і пекрополь того ж часу з цікавим поховальним ритуалом. Пам'ятки енеоліту і початку доби бронзи не виражені, чіткіше виділяються знахідки доби середньої бронзи, які концентруються біля Господжиного Віра у Верхньому Джердапі. За керамікою та металевими знахідками ці поселення (Кожіце, Монастир, Острово) належать до культури типу Дубовац — Жуго Брдо з багато прикрашеною інкрустованою керамікою. Проте особливо інтенсивно заселялася територія Джердапа в кінці доби бронзи і в ранньому залізному віці. Поселення і окремі знахідки в ряді пунктів в Хайдучка Воденіца, Пецка Бара, гирло Поречке реке, Кожіце, Монастир, Падіна, Песача, Злотська печера та ін. дали численний керамічний матеріал культури Бессарабії, типової для прикарпатських та дунайських місцевостей Румунії, а в останні роки виявленої і на території Срема й Паннонії.

Проте основна увага при дослідженні Джердапа була звернута на численні й добре збережені римсько-візантійські укріплення вздовж лімеса. Будівництво військових шляхів і перших римських оборонних споруд йшло паралельно з консолідацією римської влади в провінції Верхня Мезія. Протягом першої половини I ст. н. е. виникли кастелі в Салдумі, Болетіні і єдиний табір з земляними укріпленнями — Малий Градац поблизу Мілановца. На скелях біля Салдума і Болетіна є великі написи імператорів Тіберія і Клавдія, де говориться про будівництво шляху. Трохи пізніше виникли два великих каструми Великі Градац поблизу Мілановца і Чезава, а також укріплення у гирлі Поречке реке, Сіні та Текіі. Це будівництво було пов'язане із збільшенням кількості військових частин на Дунаї під час і після дунайських походів Доміціана і Траяна. Про діяльність Траяна свідчать спорудження дороги через Нижню ущелину і Великий Казан та гігантського мосту, який вважали одним з чудес світу, а також регулювання порогів біля Сіпа та будівництво обвідного каналу. Нещодавно знайдений напис поблизу каструма Караташ знаменував перемогу Траяна над дунайськими порогами-катартами. Після успішної війни з Дакією і заснування римської провінції на лівому березі Дунаю життя в римських таборах Джердапа майже скрізь завмирає, за винятком великих каструмів, де залишалися нечисленні гарнізони (Таліате, Куппе).

В архітектурі військових таборів I ст. н. е. помітна одна і та сама риса — відсутність кутових башт і наявність кількох воріт. Характерним є також збереження схеми кардодекуманус і обов'язкова наявність продовольчих складів — хорса. Ці риси вказують на наступальний характер ранньоримських укріплень, які являли собою скоріше місця збору військ, ніж засоби оборони.

Тривожне становище на дунайському лімесі в першій половині III ст., напади готів, сарматів, карпів зробили необхідним відновлення раніше залишених укріплень. На прикладі Кастеля в Равні і Болетіні можна твердити, що реконструкція лімеса почалася вже в першій половині III ст. Вона проводилася при необхідності, тому, коли в 270—272 рр. Авреліан мусив залишити Дакію, на правому березі Дунаю вже була здійснена нова, добре продумана і ефективна система укріплень, що складалася з серії споруд різних розмірів, форми та призначення. Всі вони з'єднувалися між собою шляхом, а в окремих, особливо небезпечних місцях, тягнулися судільні оборонні стіни. Таку систему можна бачити в широкій долині Поречке реке. В зоні Залізних Воріт в III ст. були наявні чотири великих каструми для розміщення значних військових з'єднань (когорт?). Це Караташ (130×150 м), Вел. Градац (126×134 м), Чезава (140×150 м) і Голубац (160×180 м). До них примикали кастелі менші, наприклад, Болетін (50×60 м), Хайдучка Воденіца (50×70 м) або середні (Равна, Салдум, Мім та ін.). Крім того, тут були ще невеликі укріплення і вартові башти, розташовані звичайно в гирлі річок або невеликих струмків, — тобто скрізь, де був можливий прохід від берегової лінії у внутрішні області країни.

Велике будівництво по відновленню лімеса проводилося також за часів Діоклетіана і Константина. До цього часу належить перебудова внутрішніх споруд в кастелі Равна, Болетіна і Вел. Градаца, де замість міцних кам'яних споруд I ст. з'являються тимчасові об'єкти у вигляді наметів або дерев'яних будівель.

Римські укріплення на Дунаї були зруйновані в кінці IV та на початку V ст. після спустошливих походів готів і гуннів і не відновлювалися аж до початку VI ст. Нова реконструкція припадає на часи імператорів Анастасія I, особливо, Юстиніана. Основною рисою ранньовізантійських споруд був яскраво виявлений оборонний характер. В цілому контури старих укріплень зберігаються, але добудовуються нові башти звичайно округлої форми. Крім того, забудовуються всі брами, за винятком головної, майже в кожному кастелі споруджується християнська базиліка. В Болетіні й Таліаті відкрито баптистерії. На всій території Джердапа в цей час виникає тільки одне нове укріплення — кастель Босман поблизу входу у Верхню ущелину, неподалік від Господжиного Віра. Ця споруда мала незвичайну трикутну форму, залежну від топографії місцевості.